

Микола Прищак, старший викладач кафедри культурології, мистецтва та дизайну, заступник проректора з виховної роботи Вінницького національного технічного університету

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ДУХОВНОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Я.ЧЕПІГИ

У процесі національного відродження України духовний розвиток особистості є пріоритетним напрямком реформування національної системи освіти. Це ставить на порядок денний необхідність дискурсу щодо сутності та змісту поняття “духовність”, який і відбувається сьогодні у філософській, психологічній та педагогічній думці України. Дієву допомогу у вирішенні цієї проблеми може надати вивчення історико-педагогічного досвіду України, зокрема “духовного досвіду” українського народу початку ХХ століття.

Формування національної ідеї, ріст національної самосвідомості українців, розвиток науки, техніки, промисловості, вплив реформаторської педагогіки, соціалістичних ідей, національно-визвольні змагання 1917 – 1920 рр., перемога більшовиків тощо, викликали багатопланові та динамічні трансформації поглядів на людину та її духовність.

Дослідження педагогічної думки України початку ХХ століття дає підстави відзначити такі процеси, закономірності генези поняття духовності:

1) *Релігійна парадигма* духовності залишається домінуючою, хоча вона позбувається догматичності, ускладнюється, доповнюється секуляртивними аспектами генези; 2) Продовжується започаткований К.Ушинським процес

формування *буттєво-особистісної (антропологічно) парадигми*; 3) Важливим фактором генези поняття духовності у даний історичний період став національний чинник. Це приводить до формування *національної парадигми* духовності. 4) Значну роль починають відігравати, особливо у період 1917 – 1920 та 20-тих років, “соціальний”, “діяльнісний” (“трудоий”) чинники, “вільне виховання”. Відтак можемо говорити про формування *соціологічної парадигми* духовності; 5) 20-ті роки це початок проблематизації, дискредитації поняття духовності. Радянська філософія, педагогіка практично виводять його за межі наукового дискурсу і зводять духовність до свідомості, психіки.

Серед педагогів початку ХХ ст. (М.Демков, В.Зеньковський, І.Огієнко, С.Русова, О.Музиченко та ін.), саме у спадщині Я.Чепіги найбільш повно можна побачити відображення складних процесів трансформації поняття духовності, поєднання різних парадигм.

Різноманітні аспекти науково-педагогічної творчості Я.Чепіги вивчали Л.Березівська, С.Болтівець, Л.Ніколенко, З.Палюх, О.Сухомлинська та ін. Але системні дослідження поглядів ученого на сутність та зміст поняття духовності відсутні.

Незважаючи на те, що у педагога немає спеціальних праць з проблем духовності (як і чіткого визначення самого поняття), аналіз творів дає підстави для таких висновків: основою, сутністю людського буття вчений визначав духовність і саме вона є стрижнем його педагогічної теорії.

Педагог дуже часто розглядає духовність через аналіз системи "духовне – фізичне". Причому, якщо в інших педагогів, наприклад С.Русової поняття "духовне" використовується для визначення духовності, як протилежності фізичному, то Я.Чепіга акцентує увагу на їх гармонії. Людина ним розглядається як гармонія "духовних і фізичних сил", "духовних і фізичних законів", "духовного і фізичного життя", "духовної і фізичної природи" [7; 6].

Але поняття "духовність" ми не можемо визначити через протиставлення або поєднання в системі "духовне – фізичне". "Духовне" не є синонімом "духовність", оскільки не несе у собі аксіологічного (ціннісного) навантаження. *Духовність є духовне, визначене ціннісним смислом.*

Я.Чепіга свідомо чи несвідомо виходить на таке розуміння поняття, використовуючи дефініції, які можна вважати синонімами категорії "духовність": "висока душа" [9, с.10], "божественна гармонія правди, краси і добра" [10, с.9].

Визначення духовності як "божественної гармонії", дає підставу говорити про *релігійні корені* розуміння духовності. Але погляди Я.Чепіги не носять догматичного характеру. Він визнавав роль релігійного фактору в житті людини, у визначенні й формуванні духовності, але не абсолютизував його. Релігійна основа є певним трансцендентним принципом духовності, як певною "цілісністю і чистотою" [10, с.10] яка і є "божественною гармонією правди, краси і добра". Духовність – це те, що "заклала в

людському організмові вища творча сила, та творча сила, через яку існує не тільки окрема людина, а і все в ній, що надбало мільйонами віків людство" [6, с.18].

Під впливом соціалістичних ідей, особливо починаючи з 1917 р., погляди вченого на релігію змінювалися, Визначаючи місце релігії в школі Я. Чепіга підкреслює: "Релігія – це діло приватне, діло совісті, а школа, яка навчає всіх, придатна для інтересів всієї громади. Школа не повинна залежати од релігійних переконань батьків і тому повинна бути світською. Ціль її – розумова освіта молодого покоління, вивчення певних наук і передача фактичного знання...". Її обов'язки полягають в тому, щоб дати дітям "певну суму знання і досвіду..., виховати в них любов до волі, до творчості. Школа не повинна бути знаряддям релігійних напрямків. Релігійне виховання – діло сім'ї, а не школи" [11, с.78 – 79].

Хоча, як підкреслює вчений, „свобода совісті дає батькам право виховувати своїх дітей у вірі”, і тому, „ставлячи одверто питання про світську школу, мусимо в житті іти назустріч громадам, які вимагають релігійного виховання. Проте такі явища треба розуміти як перехідні до повної емансипації школи од релігії” [11, с.79].

Визнавши "божественне" трансцендентним чинником духовності, Я. Чепіга зупиняється на формальних аспектах: "цілість" і "чистота", "божественна правда, краса і добро".

Змістовність, життєва цінність духовності закладаються іншим трансцендентним чинником – *спадковістю*. Основою трансцендентного

аспекту визначення і формування духовності у Я. Чепіги є розуміння духовності як "спадкових інстинктів" [6, с.17], коли дитина через батьків та їх минуле розглядається "в сумі всіх спадкових інстинктів та здібностей", що витворив у минулі віки її народ. Природа дитини – зо всіма її національними особливостями, початок яких захований в глибині минулих часів рідного народу, і підпадає еволюційному розвитку народного організму. Психіка дитини – це висновок творчих сил народу від старих часів до наших днів [6, с.17]. Дитина спершу цілком "підпада" своїй природі, вона не відповідальна за свої духовні і фізичні схильності та вчинки, прийняла від батьків як спадковість.

Ті риси, що придбано попередніми поколіннями, стають у нащадків спадковим нахилом. Нахил – це той внутрішній мотив до діяльності, що закладено в самому індивіді. Мати нахил до діяльності, це значить відчувати себе задалегідь органічно приналежним до того, що тебе оточує. Тому нахил треба розуміти як "первісне конституційне принатуріння", яке повсякчасно наготові, щоб прокинутися до дії, а прокинувшись, з часом стає звичкою, прикметою людини [7, с.17].

Як бачимо, *трансцендентні* чинники духовності у Я.Чепіги мають *релігійні і спадкові корені*. Роль релігійного аспекту не є визначальною, а має значення "формального" принципу утворення й існування духовності.

Іншим фактором визначення і формування духовності, якому педагог приділяє значну увагу, є *технологічний* чинник.

З одного боку, його існування обумовлюється тим, що, крім природи та її спадкових схильностей, є ще один елемент, що діє в дитині як природній імпульс – це оточення. Не тільки сім'я, родина, але й економічні, соціальні та політичні обставини буття народу, природа й місцеві умови, весь той світ, що оточує дитину, збуджує й розвиває духовні сили, які передала їй мати [6, с.17]. А з іншого – школа, яка, на думку вченого, повинна “згрунтувати та розвинути всі її духовні і природні сили” [7, с.26]. “Освітити дитину – значить розвинути її духовно й фізично; задовольнити прагнення її природи згідно з загальнолюдськими принципами добра і правди; зберегти гармонію її розвитку” [6, с.15].

Як підкреслює Я. Чепіга, „треба з високою любов'ю поставитись до дитини, в якій нема ще ані крихти зла і неправди, щоб вона розкрилась у всій своїй красі і дивній гармонії. Ця найдорожча квітка людська розцвітає розкішно тільки в відповідних обставинах і сповнює тоді задушливе повітря свіжими пахощами своєї чистої кришталевої душі” [6, с.19 – 20].

Як бачимо, духовність людини визначається Я.Чепігою як *синтетична* сутність, як міра між трансцендентністю (релігія, спадковість) і факторами формування (оточення, освіта, виховання). Його погляди трансформуються від християнсько-релігійної парадигми до буттєво-особистісної.

Важливим для розуміння теорії духовності Я. Чепіги є те, що проблеми спадковості, оточення, освіти, виховання він розглядав не абстрактно, а в контексті, у зв'язку з *національними* аспектами буття людини

і всього народу, в невідривному зв'язку зі спадщиною народу, його мовою [7; 6; 10; 4].

Тільки пронизуючись національними цінностями, духовне здобуває ціннісний смисл. Розвиток духовності особистості, на його думку, можливий тільки в горизонті національного. Дитина в своїй нації, в її духовній спадщині має і підпору, і захист. Чуючи навкруги материнську мову, під впливом витворених моральних поглядів, вона іде вже уторованим шляхом національних переконань, що потім застаються в ній на все життя. Століття духовного надбання передають дитині потенціальну силу національної енергії. Тому учитель повинен рахуватися з національністю дитини. Дивитись на неї взагалі тільки як на людину, як на загальнолюдський парост, ми не повинні, інакше для цього треба було б знищити національні особливості, що означає – “зірвати з дерева листя, квітки, обламати гілки і залишити один стовбур. Але коли б це сталося таки, дитина б загубила ту духовну красу, що надає їй національність, як дереву гілка, цвіт і листя. Знищити національність в духовному житті людини – це підтяти крила її могутнього духу, один помах котрих заносить людину на недосяжну височінь національної творчості...” [6, с.23]. Прищеплювати чуже – значить чинити їй велику кривду. “Згине людина для нації і не буде з неї користі для людськості, як гине плідна галузка, одірвана от матернього дерева і прищеплена до чужого, нерідного кореня. Зберегти національність дитини, це значить зберегти духовні творчі сили її” [10, с.11].

Народна освіта, наголошує педагог, повинна відповідати сумі національного духу, повинна досягти такої сили й енергії, щоб увійти у весь народ, доступитись до його серця і там зіллятись в гармонійну цілість з дійсною природою людини.

Кожна нація, на його думку, намагається здобути собі волю розвитку свого національного духу. Людські ж домагання у вихованні ставлять теж саме обов'язковим для кожної нації, виходячи з того постулату, що кожна нація має свої визначені природою й історією особливості, свій національний дух, і тільки вільним вихованням можна зберегти розвиток і діяльність творчої сили нації. Національне виховання не суперечить природі, а загальнолюдське завдання щодо виховання – це зберегти людську природу і не порушити гармонію духовного і фізичного її життя [6, с.22].

Те що дала дитині її нація, що вона дістала в спадщину від неї, з усіма особливостями її, що увійшло в її істоту і керує її думками та вчинками, несе вона в школу і справжній школі потрібно об'єднати та розвинути всі її духовні й природні сили, “вернути нації сирий продукт природи відшліфованим і удосконаленим, вернути нації сили її збільшеними вдвоє, втроє, вдесятеро” [10, с.11].

Але, як зазначає Я.Чепіга, все придбане нацією школою не розвивається. "Довгими віками наш народ краплями збирав свою культуру. Од покоління до покоління передавав він свою дорогу спадщину і свій життєвий досвід, свої найліпші думки, бажання і мрії, свої високі

ідеали. А в сучасній школі, що їй так природно і просто виростати з народного ґрунту, все це не має притулку і розвитку" [6, с.16]. Школа нехтувала "серцем, душею й розумом людини" [12, с.29], чинила "кастрацію" духовних сил, безкарно знищувала те добро, що закладено природою в дитині і замість поширення, збільшення його, породжувала в ній тільки протиприродні почуття гніву, ненависті, чванливості і егоїзму [3, с.67].

Якщо ми хочемо задовольнити потребу народу в правдивій освіті, підкреслює Я. Чепіга у своїй роботі "ґрунтовні принципи нормальної школи" (1911), школа повинна бути *народною*. І коли школу буде утворено самим народом, його ініціативою і творчістю, то будучи народною, вона буде і національною. "Народна правдива школа може бути витворена тільки в душі нації, її мови, її історії, звичаїв, її переказу, її культури, її духовної творчості, і тільки така школа не відірве дитину від її дійсного ґрунту, тільки тоді не буде дитина пересаджена на чужий її природі ґрунт. Як не можна виростити дерево міцним і здоровим на не відповідному йому ґрунті, так, не поламавши і не попсувавши психіки дитини, не можна виховувати і навчати її відповідно до духу чужої нації" [4, с.3 – 4].

Велике значення Я. Чепіга приділяє такому фактору розвитку духовності як *рідна мова* [7; 10]. Мова, "...це народний скарб; в ній зібрано й сховано найкоштовніше, найкраще, найдорожче, – все, що підносить людину до найвищих ступнів культурного рівня, все, на чім будується її поступове, моральне, духовне й культурне життя, – його минуле й його майбутнє. Мова – то праця природного духа, його жива діяльність". [7, с.23]. І якщо ми

одберемо у дитини рідну мову, то зробимо її “духовною калікою, духовно глухою і сліпою” [7, с.22].

Таким чином можна ствердити, що *національна парадигма* духовності є методологічною та теоретичною основою дорадянського періоду педагогіки Я.Чепіги.

З 1917 року у педагогічній творчості ученого, у визначенні ним поняття духовності відбувається посилення *соціальних* [11; 5] та *діяльнісних* [5; 2; 8] чинників, які в радянський період творчості стають домінуючими.

Школа, на його думку, повинна з’єднати дитину з суспільством, а „принцип соціального життя” лягти в ґрунт нових форм освіти. Суспільству потрібен не тільки грамотний робітник, а й „корисний працівник”, громадянин, який може розібратися в громадській праці, уміє на всякій ділянці, до якої має здібності, прикласти свою ініціативу. Школа повинна дати людині теоретичну й практичну підготовку до активної й продуктивної праці “на користь соціально-економічного добробуту народу” [5, с.82 – 84].

А оскільки важливим фактором формування духовності є *праця*, то школа повинна бути *трудовою*, “... всі знання діти повинні одержувати від активної участі в праці шкільної общини, шкільного колективу. – пише Я.Чепіга. – Дитина мусить працюючи вчитись і навчаючись – працювати. З цього повинна виходити і в цьому сконцентруватися вся освіта...” [5, с.83]. І тому школі потрібно надати "вигляд трудової общини, де виховуватиметься новий громадянин для оновленої громади" [5, с.82].

Нова школа, крім *трудової*, повинна бути *вільною*. Поєднання *трудової* і *вільної* школи, на думку Я.Чепіга, є важливим чинником розвитку духовності особистості.

Вся освіта в попередній історичний період, на його думку, була “суха і мертва” [5, с.84], стара школа не давала діям сили, могутності, волі, творчості, життєвої самодіяльності, вона вкладала дітей в трафарет і скаліченими, а часом ущент виснаженими пускала в життя [5, с.81]. Це тому, що “школу збудовано не на природі дитини, а на вимогах штучної системи навчання” [12, с.29]. Перевантажена книжками наука і шкільними ненормальними вимогами дитина виходила в життя безпомічною, кволою, без ініціативи, без захоплення творчою працею, без віри в себе і свої сили [3, с.69]. Як шкідлива їжа вадить організмові, так і *духовна* їжа, що примусово приймається. Єдиний метод, підкреслює вчений, – “свобода” [3, с.71].

Важливою умовою самотворчості дитини для педагогіки Я.Чепіги є принцип природовідповідності навчання та виховання. “Здоров'я нашого тіла залежить від задоволення нормальних потреб організму; так само й дух добре розвивається при задоволенні індивідуальних нахилів інтелекту. Психіка наша зі своїми вимогами – є також природна потреба організму, задоволення якої сприяє зростові духовних сил, а в протилежному разі відбувається затримування, руйнування гармонії внутрішнього життя людини” [3, с.68].

Тому потрібно "...розпізнавати "духовні" сили учнів і пристосувати до них шкільну працю" [12, с.32]. Основою такого "пристосування" є прагнення людської природи "творити і творити" [6, с.18].

Саме таку свободу, творчість, прагнення може витворити в дитині "нова школа, збудована на принципі труда, постійній і гармонійній праці тіла і духа, – трудова вільна школа. Трудова вільна школа – школа радості, свободи і творчості... " [5, с.82]. Тільки вона може виховати громадянина – творця своєї власної долі, людину з сильною волею, свідомого й творчого в громадському колективі.

Значну роль у формуванні духовності дитини (учня) Я. Чепіга відводить *комунікативній* ролі учителя [6; 9; 10], який "займає значне місце в еволюційному рухові людської думки і в духовній творчості людства взагалі" [9, с.9].

Для учителя "не досить бути ... гарним методистом", "мало передати самі сухі, мертві знання – треба прищепити дитині, що є найліпшого в людині, вкласти в неї свою високу душу" [9, с.10].

Учений відзначає також велике значення таких властивостей педагога як: справедливість, доброта, уважливість, терпіння. А головним у ставленні до дітей повинна бути любов, тому що "тільки розумною щирою любов'ю ми збережемо цілість і чистоту людської природи в дитині", розвинемо в душах дітей "зерна гарних людських почуттів". Виховані любов'ю і ласкою учителя діти підуть шляхом морального удосконалення [10, с.10].

Тому Я. Чепіга емоційно і пафосно звертається до педагогів:

“Розвивайте в собі любов. Пом`якшуйте своє серце, прихильте душу свою до особистості дитини, до її горя і радості. Навчіться любити дитину щиро і повно, до самозабуття, до жертви і відречення од самого себе. Наповніть посуд свій найживішим цілющим бальзамом, щоб мати можливість загоїти ним рани дитини, що нанесено їй людськими байдужістю, егоїзмом і злобністю! Виховуйте в душі своїй запашну квітку, щоб в її існуванні на землі знайти щастя і мету свого життя. Педагоги, навчіться любити дітей!” [10, с.10]. І результат творчої праці учителя виллється в „свободну творчість“ учня, „оживить дух певною метою”, і „дух творця” буде в ньому горіти і „знаходити матеріал для творчості” [5, с.82].

Дослідження поглядів Я.Чепіги на проблему духовності дає підстави ствердити, що вони є, значною мірою, відображенням складного, суперечливого процесу трансформації знань про людину та її духовну сутність, який мав місце в українській педагогічній думці початку ХХ-го століття.

Характерною рисою педагогіки цього періоду є поступове послаблення *релігійних* та посилення *секулятивних* аспектів у розумінні сутності людського буття та педагогічних чинників розвитку особистості. Ця трансформація відбувається в горизонті *національної* парадигми духовності, яка в усі періоди педагогічної творчості Я.Чепіги залишалася базовою для розуміння сутності духовності.

Під впливом реформаторської педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ століття та посиленням впливу після 1917 року соціалістичних ідей, все

більшого значення у розумінні сутності людини та її виховання, учений надає “соціальним” та “трудовам” аспектам. А в радянський період педагогічної творчості вони стають домінуючими. Важливим є те, що “соціальні” та “трудові” чинники духовного виховання у педагога поєднувалися з принципами “вільного виховання”.

Незважаючи на те, що погляди Я.Чепіги на духовність людини у радянський період під тиском політичних, ідеологічних обставин, зазнавали трансформації у бік *соціологічної* парадигми духовності радянського зразка, він “до останнього” намагався відстоювати педагогічні ідеї західноєвропейської та американської реформаторської педагогіки, ідеї вітчизняної прогресивної педагогічної думки дорадянського періоду. Але з авторитаризацією школи, відмовою від ідей вільного й трудового виховання вчений відходить від активної науково-педагогічної, науково-дослідної діяльності [1, с.55].

Педагогічна спадщина Я.Чепіги, його погляди на сутність буття людини, на сутність та зміст поняття духовності, особливо радянського періоду, педагогічні чинники духовного розвитку особистості, потребують подальшого дослідження.

Література

1. Сухомлинська О.В. Слово про педагога // Шлях освіти. – 1997. – № 2. – С. 15
2. Чепіга Я.Ф. Азбука трудового виховання і освіти. – К.: Держ. Виробництво, 1922. – 136с.

3. *Ченіга Я.Ф.* Вільна школа, її ідеї і здійснення в практиці. – Київ: "Вид. Укр. школа", 1918. – 71 с.
4. *Ченіга (Зеленкевич) Я.Ф.* Ґрунтовні принципи нормальної школи // Світло. – 1911. – № 1. – С. 3 – 7.
5. *Ченіга Я.Ф.* До трудової вільної школи! // Вільна українська школа. – 1918 – 1919. – № 8 – 9. – С. 81 – 85.
6. *Ченіга Я.Ф.* Народний учитель і національне питання // Світло. – 1912. – № 1. – С. 15 – 25.
7. *Ченіга Я.Ф.* Національність і національна школа // Світло. – 1910. – № 10. – С. 16 – 29.
8. *Ченіга Я.Ф.* Практична трудова педагогіка. – К., 1924. – 120 с.
9. *Ченіга Я.Ф.* Самовиховання учителя // Світло. – 1913. – № 8. – С. 9 – 18.
10. *Ченіга Я.Ф.* Самовиховання учителя // Світло. – 1913. – № 9. – С. 6 – 13.
11. *Ченіга Я.Ф.* Соціалізація народної освіти // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 74 – 83.
12. *Ченіга Я.Ф.* Увага і розумовий розвиток дитини // Світло. – 1911. – № 1. – С. 20 – 33.